

MOC V ŠTRUKTÚRE MOCENSKÝCH VZŤAHOV

IVAN BURAJ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

BURAJ, I.: Power in the Structure of Power Relations
FILOZOFIA 65, 2010, No 5, p. 417

There is nothing like power in itself. What we can experience is only the particular forms and effects of the power relations. Similarly, there is no single and universal definition of power. The concept of power embodies its various relations and aspects, such as power relations, the relationships between power and institutions, government, influence, authority, coercion, violence, manipulation, freedom. Attention is paid to each of these relationships and aspects. Their interconnections and differences are shown as well.

Keywords: Power – Institutions – Relationships – Government – Influence – Authority – Hegemony – Coercion – Violence – Manipulation – Freedom

„Pokiaľ diskutujúci neporozumejú navzájom svojim pojmom, nemôžu si ani porozumieť, či v niečom súhlasia, alebo nesúhlasia, teda ani nemôžu hľadať riešenie sporu. Diskutujúci pri riešení sporov musia používať rovnaké pojmy.“

(Onora O'Neill)

Keď sa povie „moc“, asi najčastejšie si pod ňou predstavíme nejaký politický subjekt či inštitúciu alebo nejaký psychologický, resp. morálny vplyv, pôsobenie a pod. Aj keď každý z týchto príbuzných pojmov v konkrétnych prípadoch viac či menej charakterizuje nejakú stránku moci (moc je aj vplyv, aj inštitúcia, aj násilie atď.), nikdy celkom nevyčerpáva jej mnohostranný obsah a význam. Podobne aj opačne: Moc síce tvorí jadro mocenských vzťahov, tie sa však nedajú redukovať len na ňu.

Posledné desaťročia vzrástli v politickej filozofii snahy o vypracovanie jedinej, logicky neprotirečivej definície moci.

Prvým nedostatkom týchto definícií je to, že si všímajú iba jednu stranu, jeden aspekt mnohostranných mocenských vzťahov. Moc však nikdy nevystupuje samostatne, izolovane, ale vždy existuje vo vzťahoch. Moc (power) na rozdiel od individuálnej sily (strength) „nie je nikdy vlastnosťou jednotlivca; patrí skupine a existuje iba tak dlho, pokiaľ skupina zostáva pohromade. Keď o niekom hovoríme, že „má moc“, používame slovo „moc“ metaforicky a v skutočnosti poukazujeme na to, že je zmocnený, aby konal v mene určitého množstva ľudí ([2], 34).

S tým bezprostredne súvisí druhý vážny nedostatok väčšiny definícií moci, a to jej redukcia na subjekt-objektové vzťahy. Jeden z členov týchto vzťahov je vždy „subjektom“ moci (pánom, autoritou, despotom a pod.) a druhý „objektom“ moci (otrokom, podriadeným, tým, kto nemá autoritu ani vplyv). Ukazovateľmi moci môžu byť potom také

pojmy ako „autorita“, „vplyv“, „nadvláda“, „násilie“. Pritom sa zabúda na to, že moc je vždy závislá aj od faktorov, ktoré sa nachádzajú za jej hranicami – od triednej, ekonomickej, politickej, právnej, kultúrnej a pod. štruktúry alebo úrovne. Na základe toho sa objavuje názor, že uvažovať o moci znamená uvažovať o nej v zmysle jej nepretržitej difúznosti, mobility, rozdrobenosti a všadeprítomnosti, ktorú v podstate nikto neovláda, nevlastní, lebo sa nachádza vždy „vyššie“ alebo „nižšie“ od hranice, ktorú jej chce vnútiť subjekt a jeho veľký dvojník – Subjekt európskej racionality.

Na jednej strane moc sa uskutočňuje v zložitej sústave mnohostranných (politických, sociálnych, ekonomických, právnych, kultúrnych, mravných atď.) vzťahov, ktoré sú navzájom zviazané a prepletené. Na druhej strane, každá moc sa vždy uskutočňuje v jednej konkrétnej a svojim spôsobom jedinečnej oblasti. Z toho vyplýva, že neexistuje žiadna univerzálna moc, nezávislá od akýchkoľvek predpokladov a podmienok. Existujú len konkrétne formy a prejavy mocenských vzťahov. A tak, ako je nemysliteľná moc vôbec, nie je možná ani jedna univerzálna, komplexná a neprotirečivá definícia moci. Našou úlohou by teda malo byť (namiesto márných pokusov vytvoriť jednu univerzálnu definíciu moci) začlenenie moci do mnohostranných mocenských vzťahov a potom jej osvetlenie a analýza spod rôznych uhlov, z rozličných aspektov, ktoré by sa navzájom nevyklúčovali, ale doplňovali, a to tak, aby nám na konci takejto analýzy vznikla viac-menej ucelená predstava o tomto pojme. To je aj hlavný cieľ a účel tohto príspevku.

Moc ako inštitúcia, štát. Je v každej inštitúcii skrytý mocenský vzťah? A čo je to vlastne „inštitúcia“? Všeobecne „inštitúcia“ označuje niečo, čo by malo fungovať dlhodobo, čo by jedna generácia mala odovzdávať druhej, t. j. určité postupy, z ktorých sa po určitej dobe stáva ustálená inštitúcia ([7], 80). V odbornej literatúre sa zároveň možno stretnúť prinajmenšom s dvojakým chápaním inštitúcií. V jednom ponímaní sa pod „inštitúciou“ rozumie súbor (procedurálnych) pravidiel ([24], 551). Napríklad: Keď povieme „nezávislé divadlo“, predstavíme si ani nie tak konkrétnu budovu, ako skôr istý súhrn pravidiel (princípov) typických pre nezávislé divadlo. V druhom, predsa len rozšírenejšom význame sa inštitúcie stotožňujú so štátnymi inštitúciami a tie zase so štátnou mocou. Korene toho častého stotožňovania moci a štátu spočívajú v tzv. všadeprítomnosti a všemocnosti modernej centralizovanej štátnej moci. Pritom takí autori ako Hobbes, Rousseau, Marx, Tocqueville a ďalší ponímali všetky práva ako inštitucionálny odraz mocenských vzťahov. Rozdielne však chápali charakter a rozsah politickej moci. Podľa jedných štát je zvrchovaným reprezentantom politickej moci, ktorý v konečnom dôsledku rozhoduje o všetkom bez toho, aby bola ohraničená nejakou inou mocou. Naopak sama politická moc kladie hranice moci: či už jednotlivcom, skupinám, alebo iným združeniam, ktoré reprezentujú tzv. nepolitickú moc. Niektorí si dokonca ani nevedia predstaviť moc bez štátnej (inštitucionálnej) opory (napríklad Hobbes, Hegel a ďalší). Proti týmto teóriám, stotožňujúcim v podstate politickú moc so štátnou mocou, vystupujú tí, ktorí tvrdia, že moc nemusí mať inštitucionálny charakter a že (moderný) štát je iba jedným z typov politickej moci („panstva“ – Weber). Z toho ďalej vyvodzujú záver, že charakter politickej moci je závislý od širšieho rámca – že je determinovaný typom a štruktúrou spoločnosti, resp. spoločenstva, v ktorom sa táto moc uplatňuje.

Moc ako vzťah. Moc nie je vec ani substancia, „nezískava sa raz a navždy“ ([11], 32). Z dejín vieme, že keď sa štát cíti byť ohrozený, snaží sa upevniť svoju moc prostredníctvom potlačenia demokratických práv a upevnením jednoty. Tak to bolo už v antike, tak je to aj v súčasnosti. (Česko)slovenské dejiny sa podľa mienky viacerých historikov vyznačujú tým, že v nich bolo málo „krvi“ – relatívne málo krvavých vzbúr, povstaní, revolúcií, kontrarevolúcií, represí. A podľa niektorých z nich sa to dá vysvetliť „mäkkosťou“ moci. Zabúda sa pritom na fakt, že údajná „mäkkosť“, slabá razantnosť moci najčastejšie vyplýva z menšieho odporu proti nej. Moc – to sú predovšetkým vzťahy (či už asymetrické, alebo strategické, resp. jedny i druhé), ktoré sa zase zďaleka neobmedzujú len na vzťah medzi štátom a občanom alebo na triedne vzťahy, ale tvoria ju – ako už bolo povedané – rôznorodé a pohyblivé vzťahy. Takéto „relačné“ chápanie moci tiež radikálne mení pohľad na subjekt moci. Ukazuje sa, že ani ten nie je stabilnou substanciou, ani on „nevlastní“ zvrchovanosť. Klasické nastoľovanie otázky moci od čias antiky znelo takto: Kto by mal vládnuť? A odpoveď znela: Tí najlepší, najmúdrejší a podobne ([22], 112 – 113). Z nášho pohľadu v spleti zložitých mnohotvárných vzťahov každý subjekt moci vystupuje ako otvorená štruktúra: subjekt podmanený a zároveň vykonávajúci moc; „produkovaný“ i ten, ktorý produkuje moc a nastoľuje rozličné formy mocenských vzťahov; vymedzovaný a zároveň ten, ktorý sa sám vymedzuje, „identifikuje“ ([12], 142 – 144).

Moc ako vláda. Vláda a jej reprezentanti vystupujú z mocenského hľadiska v akejsi dvojrole: Na jednej strane vláda disponuje mocou a ako taká ovplyvňuje životy ľudí aj spôsobom, ktorí by si sami títo ľudia nevybrali, a zároveň aj tí najsilnejšia vláda musí svoje konanie a ciele často prispôbovať voličom, rôznym podnikateľom, lobistickým skupinám a v neposlednom rade masmédiám. Čím je potom vláda viac vystavená podobným vonkajším tlakom, tým je bezmocnejšia. Preto, ako presvedčoval napríklad ešte Thomas Hobbes, každá zvrchovaná vláda musí mať čo najviac moci. Ide však o to, aby sa neobmedzovala len na to a aby svoju moc nezneužívala. Podľa niektorých autorov treba rozlišovať medzi pojmi „vláda“ a „vládnutie“ ([10], 14). V staršej i novodobejšej histórii sa vládnutie neraz týkalo iba moci – jej uchopenia a udržania, kým vláda, moc ako verejná služba, bola iba nástrojom takto úzko chápanej moci. A tak mohol narastať priesťor pre vládnutie na úkor vlád (ako správy vecí verejných). Či už s týmto názorom súhlasíme, alebo nie, zrejme sa nevyhneme formulovaniu rozdielov medzi vládou ako silou (sprevádzanou povedzme slovami „My im ukážeme!“) a vládou ako správou, riadením vecí verejných (sprevádzanou napríklad vetou „Poďme spolu hľadať nejaké riešenie!“).

Moc ako vplyv, pôsobenie. Pojem moci vo všeobecnosti vytvárajú jej zdroje – politické zdroje moci: fyzická sila, zbrane, peniaze, spoločenské postavenie, charisma, prestíž, vedomosti, informácie atď., skrátka, všetko to, čo môže byť jednotlivcom alebo skupinou využívané na priame alebo nepriame ovplyvňovanie správania a konania iných osôb ([7], 158). Preto aj formy vplyvu môžu byť veľmi rôznorodé: odmenou začínajúc a donútením končiac, od vplyvu založeného na poznaní po najprimitívnejšiu propagandu, od autority a náklonnosti po najhrubšie násilie a manipuláciu a pod. Na základe toho nie-

ktorí autori považujú vplyv za základný prostriedok dosiahnutia moci. Pritom jedni redukujú vplyv v podstate na silu alebo donútenie; druhí zase oponujú a pokladajú donútenie len za jednu z viacerých foriem vplyvu a argumentujú tým, že vplyv ako moc môže mať aj skryté podoby bez uplatňovania akéhokoľvek donútenia (napríklad vplyv založený na mravnej prevahe osobnosti, na jej výnimočnom poznaní alebo na viere ovládaných). Sociológ Maurice Duverger k tomu poznamenáva, že nazývať moc donútením by bolo znehodnotenie moci, ale nazývať vplyv už skutočnou mocou by zase bolo preceňovaním vplyvu ([9], 182). Pojem vplyvu teda akoby bol širší než pojem moci. K vplyvu dochádza prakticky v každom intersubjektívnom vzťahu. Vplyv bez moci sa najčastejšie týka partnerských, t. j. rovnoprávných vzťahov. O moci zase hovoríme vtedy, keď do sociálnych vzťahov (okrem vplyvu) vstupujú aj vzťahy nadvlády (napríklad vzťahy nadriadený – podriadený a pod.). Na druhej strane vplyvný človek býva často aj mocným človekom. Pokiaľ ide o takýto *mocenský* vplyv, to je zase užší pojem než pojem samotnej moci. Napríklad Michel Foucault vo všeobecnosti definuje moc ako spôsob konania, ktorým pôsobíme na konanie iných ([15], 215). Nejde tu však o jednostranné pôsobenie na „iných“, ale – ako zdôrazňuje Foucault – o vzájomné pôsobenie subjektov konania. Špecifikum mocenského vplyvu potom spočíva v tom, že jeden zo subjektov má možnosť v istej konkrétnej situácii (nie natrvalo) „štruktúrovať“, určovať „pole možného konania iných“ subjektov ([15], 217).

Moc ako autorita. Tieto dva pojmy sa veľmi často používajú ako synonymá, preto im musíme venovať zvláštnu pozornosť. Známa filozofka Hannah Arendtová o autorite napísala okrem iného toto: „Autorita vždy vyžaduje poslušnosť, a preto sa obyčajne považuje za určitú formu moci či násilia. Autorita však použitie násilia a vonkajších donucovacích prostriedkov vylučuje. Sila sa používa až tam, kde autorita nefunguje, kde už zlyhala“ ([1], 6). No Arendtová ďalej tvrdí, že autorita sa nezlučuje ani s rovnosťou, lebo vždy predpokladá hierarchickú štruktúru ([1], 7). To potvrdzuje aj politický antropológ Pierre Clastres, ktorý ukazuje, že napríklad náčelníci amerických Indiánov majú autoritu, a to napriek tomu, že nepoužívajú násilie ani donútenie, ba neexistuje tu ani hierarchická subordinácia so systémom rozkazov a poslušnosti ([6], 11). Na druhej strane asi nikto nebude popierať, že moc je autoritou len vtedy, keď ľudia sú jednoducho presvedčení o tom, že moc má (aj reálnu) moc – nech je táto moc založená na čomkoľvek. Najznámejšia je v tejto súvislosti weberovská koncepcia autority, ktorý ju často stotožňuje s panstvom (*Herrschaft*) a to zase so všeobecným poňatím moci, ktorú definuje ako „možnosť vnucovať vôľu iným“ ([27], 49), pričom „iní“ – ovládaní – si túto (v podstate cudziu) vôľu osvoja ako princíp, základ svojho konania. Ako je to možné to, vysvetľuje Weber na jednotlivých druhoch autority, ktoré delí na tri základné historické typy: 1. „tradicionalistická“ autorita alebo tradičné, patriarchálne panstvo – autorita „včerajšieho“ dňa, opierajúce sa o tradíciu, o každodennosť; 2. „charizmatická“ autorita alebo panstvo, opierajúce sa o autoritu nadprirodzeného osobného daru milosti (*charizmy*), o vieru v zjavenia, v hrdinstvo alebo osobné, vodcovské vlastnosti jednotlivca; 3. byrokratické panstvo, vyplývajúce z viery v platnosť legálneho ustanovenia a vecnej „kompetencie“ neosobnej, racionálnej moci viazanej na úradnú povinnosť ([28], 12, 396 – 400). Pritom všetky tieto

tri typy autority (panstva) zodpovedajú hlavným tradičným politickým zriadeniam. Tradičná autorita sa okrem archaických spoločností najčastejšie vyskytuje v monarchiách nazývaných Ancien régime. Charizmatická autorita sa objavuje v diktatúrach založených na mystifikácii osobného vodcu (napr. v despotizme alebo fašizme). Legálna, racionálna autorita („byrokratické panstvo“) je najvlastnejšia moderným západným demokraciám, ktoré vznikali po americkej a francúzskej revolúcii. Zároveň však Weber zdôrazňoval, že v reálnom živote jednotlivé typy autority spravidla nikdy neexistujú v „čistej“ podobe, ale sa vzájomne premiešavajú.

Jeden z Weberových oponentov nemecký sociológ Heinz Hartmann ho predovšetkým kritizuje za stotožňovanie autority s panstvom a poukazuje na to, že napríklad aj odbornosť môže byť zvláštnym druhom autority. Túto autoritu nazval „funkčnou autoritou“ [18]. Pre úplnosť a objektivitu však treba dodať, že sám Weber nestotožňoval autoritu s panstvom absolútne. Panstvo môže vyplývať z určitej konštelácie záujmov, danej povedzme alebo predovšetkým monopolným postavením nejakého subjektu v trhovo-peňažných vzťahoch. Alebo môže byť dané autoritou, t. j. nárokom na poslušnosť nezávisle od akýchkoľvek záujmov, ktoré tiež nazýva „autoritatívnym panstvom“, resp. „autoritatívnou prikazovacou mocou“ ([27], 50 – 51). V druhom prípade pod autoritou bude rozumieť „taký vzťah vecí, keď ohlásená vôľa („rozkaz“) „vládnuceho“ či „vládnucich“ chce ovplyvniť a skutočne ovplyvňuje spôsob konania druhých („ovládaných“), takže konanie prebieha v spoločensky významnom stupni tak, ako keby ovládaní z vlastnej vôle brali obsah rozkazu za zásadu svojho správania („poslúchali“)“ ([27], 54).

Moc ako nadvláda. Ako sme spomenuli, o moci na rozdiel od „obyčajného“ vplyvu hovoríme vtedy, keď do sociálnych vzťahov vstupujú aj vzťahy nadvlády, dominancie (napríklad vzťahy nadriadený – podriadený a pod.). Na druhej strane moc a nadvláda opäť nie sú jedno a to isté. Podľa názoru niektorých odborníkov moc obsahuje v sebe aj moment donútenia, aj moment presvedčenia. Ak však v mocenskom vzťahu chýba presvedčenie, už je to „len“ nadvláda. Nadvláda môže tiež znamenať narušenie rovnováhy, „zmrazenie“, zablokovanie mocenských vzťahov ([15], 225 – 226). Ak sú teda jednotlivci alebo sociálna skupina uzavretí v oblasti mocenských vzťahov tak, že sú pripútaní na jedno miesto, pričom nemôžu vykonať žiadny reverzibilný pohyb, ide o stav dominancie ([12], 134 – 135). Tým sa, samozrejme, znižuje aj manévrovací priestor účastníkov týchto vzťahov, ohraničujú sa ich možnosti slobodného konania a odporu. Vo vzťahoch nadvlády sa základná východisková situácia v zásade nemení: Vládnci si udržiava svoju nadvládu a podmanení si počas trvania vzťahu s vládnucim zachovávajú svoju podriadenosť. Naproti tomu vo väčšine mocenských vzťahov takmer vždy existuje nejaká možnosť meniť danú situáciu a v tomto zmysle sme v nich vždy slobodní ([14], 166). Súčasne sa však Foucault kriticky stavia proti akýmkoľvek pokusom kategoricky od seba oddeľovať nadvládu od ostatných mocenských vzťahov. V tejto súvislosti sa viackrát zmieňuje o koncepcii H. Arendtovej. Podľa nej moc pozostáva z dvoch typov vzťahov. Prvý typ predstavujú vzťahy subordinácie, kde síce pri spoločnej činnosti vždy stoja na čele nejakí vodcovia, ktorým sa iní musia podriaďovať, no ich vedúce postavenie ešte nemá charakter (trvalého) ovládania. Druhý typ – to už sú oveľa známejšie vzťahy mocenskej nerovnová-

hy, nadvlády jedných nad druhými, dominantné vzťahy. Foucault sa nazdáva, že podobné členenie, s akým sa stretávame nielen u Arendtovej, ale aj v ďalších súčasných teóriách, je umelé, keďže sieť vytváraná mocenskými vzťahmi nedovoľuje robiť medzi vzťahmi nadvlády a ostatnými mocenskými vzťahmi takýto priepastný rozdiel ([13], 248 – 249). Napríklad je známe, že každá dominancia vyvoláva odpor a každý odpor zase predpokladá možnosť slobodného konania. A aj preto treba do úvah o moci a slobode zahrnúť aj pojem dominancie.

Moc ako nátlak, donútenie. Už spomínaný francúzsky politický antropológ Clastres na základe konkrétneho štúdia života tzv. primitívnych komunití formuluje niekoľko všeobecných záverov: 1. Spoločnosti nemožno deliť na tie, v ktorých sa moc vyskytuje, a tie v ktorých sa moc nevyskytuje. Moc je univerzálna vlastnosť spoločnosti, ktorá sa však uskutočňuje dvoma spôsobmi: donútením a bez donútenia. 2. Politická moc ako donútenie je iba špecifickým druhom moci, realizáciou konkrétnej formy politickej moci, ktorá zodpovedá určitej kultúre, a neexistuje žiadny vedecký dôvod, prečo by sme túto formu mali nadradovať nad ostatné. 3. Dokonca v spoločnosti, kde absentujú politické inštitúcie (napr. vodca), je prítomná politika. A to teda znamená, že jednak politika môže existovať bez násilia a donútenia, jednak že spoločnosť nemôže existovať bez moci ([6], 27). Donútenie je teda užší pojem než moc. Donútenie je až dôsledkom istých mocenských (asymetrických) vzťahov. Potvrzuje to jednoduchý príklad, s ktorým má asi už každý svoju skúsenosť: takmer „neviditeľný“ nátlak šéfa na svojho podriadeného, hoci len v podobe priateľskej prosby, žiadosti, či dokonca len v ich náznaku. (No odmietnite svojho šéfa...!) Už z toho je zrejmé, že sú rôzne formy nátlaku. Jednou (a hádam v súčasnosti aj najrozšírenejšou) z nich je tzv. moc verejnej mienky. Alexis de Tocqueville vo svojom slávnom diele *Demokracia v Amerike* zvlášť zdôrazňoval prítomnosť nebadateľného, ale o to nebezpečnejšieho „demokratického despotizmu“ – moci verejnej mienky, ktorá potláča všetky jedinečné alebo nepopulárne názory. Bez pompéznych hrôz auto-da-fé nekonvenčný človek zrazu zisťuje, že sa stáva vyhnancom, „všeobecne“ nepohodlým či nenávideným, že sa dokonca od neho odvracajú priatelia, aby neboli tak ako on vystavení ostrakizmu. A práve tohto „mäkkého a tichého teroru“ sa Tocqueville obával najviac. Ten neuväzňuje, nemučí, ale jednoducho nedá žiť. Netyranizuje, ale robí nátlak a otupuje ľudí, až kým sa ľud nestáva stádom a vláda pastierom ([26], 987). A takýto nátlak sa môže uskutočňovať priamo i nepriamo. Kým priamy nátlak sa dnes uskutočňuje napríklad prostredníctvom zákonov alebo mravných noriem, nepriamy nátlak v moderných demokraciách spočíva najmä na sile peňazí a trhu. Tu Tocqueville ponúka zaujímavé (a dodnes aktuálne) porovnanie: „Inkvizícia nedokázala nikdy zabrániť tomu, aby v Španielsku nekolovali knihy odporujúce náboženstvu väčšiny. Vláda väčšiny v Spojených štátoch to robí lepšie: vypudila ľuďom z hlavy dokonca i myšlienku na ne“ [26], 411), a to už len preto, že každý dobre vie, že im ich jednoducho nikto nevydá.

Už Aristoteles si všimol zásadný rozdiel medzi donútením a slobodným konaním. Kým slobodné konanie je typické tým, že človek je hybným princípom a pôvodcom tohto konania, a že je teda dobrovoľné ([3], 70 /1113b), donútenie je zase charakteristické tým, že hybná príčina konania pochádza zvonka; je teda nedobrovoľné ([3], 59 /1110a). Dnes

sa viacerí autori zhodujú na tom, že v prípade donútenia ide o vplyv, ktorý spôsobuje, že niekto koná tak, ako by bez tohto vplyvu nekonal ([4], 53, 56 – 57); ([5] 23). Niektorí odborníci zase navrhujú rozlišovať medzi donútením a nátlakom. Treba napríklad rozlišovať medzi donútením pri vynucovaní morálky a inými metódami používanými na jej ochranu, akými sú argument, rada, naliehanie, varovanie a pod. Môžeme dokonca „vyvíjať tlak“ na úvahy stimulujúce rozhodovanie a presvedčanie individua a napomáhajúce posilňovať jeho vôľu [17], 96 – 97). Iní zase donútenie a nátlak považujú za synonymá, poukazujúc pritom na rozmanité podoby donútenia: od otvoreného násillia a fyzických trestov po hrozbu straty prestíže alebo dôstojnosti.

Moc ako násillie. Názory jednotlivých autorov sa hádam v žiadnom zo skúmaných „mocenských“ pojmov nerozchádzajú tak výrazne, ako v prípade vzťahu moci a násillia. Často sa tieto pojmy stotožňujú. Podľa Webera je násillie iba špecifickým prostriedkom moci. Aj moderný štát definuje ako monopol na legitímne fyzické násillie, vyplývajúce z „legality“, teda z viery v platnosť legálneho ustanovenia a z vecnej „kompetencie“, zdôvodnenej racionálne vytvorenými pravidlami ([29], 10 – 12). Podľa ďalších je násillie krajným prostriedkom presadenia moci. Iní ich zase od seba oddeľujú. A podľa Arendtovej moc a násillie sú dokonca dva nezmieriteľné protikladné pojmy: Kým násillie je inštrumentálny pojem, podriadený prostriedku, moc je normatívny pojem – je cieľom sám osebe ([2], 39]). Aj Foucault kategoricky odmieta stotožňovať pojem moci (ako vzťahy medzi silami) s pojmom násillia. V prvom rade preto, lebo násillie môže byť iba sprievodným javom či dôsledkom sily, nie však jej konštruktívnym elementom. Po druhé, vzťahy medzi silami – tak ako mocenské vzťahy všeobecne – sa uskutočňujú v oblasti možného a tá ponúka rozličné (teda i nenásillné) alternatívy pôsobenia: produkciu či deštrukciu síl, ich podnecovanie, rozširovanie alebo obmedzovanie a pod. Po tretie, kým násillie pôsobí na svoje objekty jednostranne, takže ich odsudzuje na pasivitu, vzťahy medzi silami predpokladajú vzájomné pôsobenie najmenej dvoch síl, pričom obidve sú pre normálne, zdravé fungovanie mocenského vzťahu nenahraditeľné ([15], 215). A v neposlednom rade: vzťahy medzi silami sa nezaobídu bez vytvorenia určitého priestoru na slobodné konanie jednotlivcov. Iba tak totiž môžu rôznorodé mocenské sily na seba navzájom pôsobiť a iba tak môžu vznikáť a existovať alternatívne formy konania. Zároveň Foucault opäť kritizuje Arendtovú a ďalších za prílišné oddeľovanie násillia a moci. Tá nespočíva výlučne na použití násillia, ale ani výlučne na dosiahnutom konsenze, ako sa snaží presvedčať napríklad J. Habermas. Nijaké vykonávanie moci sa spravidla nezaobíde bez jedného alebo druhého. Každé násillné uchopenie moci, a na to poukazoval už Rousseau pri skúmaní tzv. práva silnejšieho, musí byť skôr či neskôr legitimizované, teda potvrdené súhlasom istého množstva ľudí ([23], 30 – 31). Máme vo zvyku až príliš často a jednostranne pripisovať násilliu len používanie fyzickej sily. Pritom sa zabúda, že násillie môže byť nielen fyzické, ale i duchovné; nielen priame, ale i nepriame; nielen zjavné, ale aj skryté. Dnes sa moc presadzuje skôr menej očividnými násillnými nástrojmi: napríklad pomocou prítlačlivej reklamy, propagandy a inými, čoraz sofistikovanejšími prostriedkami. Jedným z nich je aj manipulácia.

Moc ako manipulácia. Táto forma moci možno nie je najsilnejšia, ale určite je najrafinovanejšia. Azda práve preto nikdy v dejinách nebola manipulácia taká silná ako dnes. Má to prinajmenšom dva dôvody. Manipulácia sa opiera hlavne o nové techniky pôsobenia a tie sa rozvojom spoločnosti neustále rozširujú a zdokonaľujú. Navyše, zdokonaľovaniu a rozširovaniu manipulačných techník „nahráva“ fakt, že hrubé, holé, otvorené násilie sa čoraz viac „vyčerpáva“: Ukazuje sa ako neefektívne a pod vplyvom zvyšovania roly individuálnych ľudských práv a právneho vedomia v globálnom celosvetovom meradle aj ako čoraz menej akceptovateľné. V porovnaní s ním sa manipulácia, ktorá má výrazne inštrumentálny charakter, javí ako politicky neutrálna. „Manipulovať“ doslova znamená narábať s niečím (napríklad dnes takto „manipulujeme“ s ľudskými génmi), resp. riadiť. Manipulácia nemusí teda byť vždy iba negatívna. V niektorých prípadoch môže byť dokonca nevyhnutná, napríklad v umení: selekcia obrazu, hovoreného slova a iných vyjadrovacích prostriedkov na potlačenie a súbežné zvýraznenie niečoho, čo je pre umelca dôležité. V negatívnom zmysle slova, ktorý predsa len máme viac na mysli, keď sa vysloví toto slovo, znamená manipulácia predovšetkým vnútenie určitého typu postojov. Jej dôsledkom býva narušenie svojbytnosti a slobody človeka, jeho premena na objekt a ignorovanie jeho subjektívnych vlastností, kvalít, potrieb, záujmov, túžob atď. To je práve to, čo nás azda najviac irituje na manipulácii, keď ju prehliadneme (dovtedy skrytú): Máme pocit, že náš intelekt bol podcenený alebo že naše vlastné potreby a záujmy neboli rešpektované. Tu sa nám môžu vybaviť slová Isaiaha Berlina, ktoré pôvodne adresoval paternalizmu (napokon, niet sa čo diviť – veď aj paternalizmus môže byť považovaný za jeden zo spôsobov manipulácie): „Paternalizmus nie je despotický preto, že je nátlakovejší ako holá, brutálna, neosvietená tyrania, či preto, že ignoruje transcendentálny rozum, ktorý je vo mne stelesnený, ale preto, že je urážkou môjho koncipovania seba ako ľudskej bytosti určenej, aby žila svoj vlastný život v súlade so svojimi vlastnými (nie nevyhnutne rozumnými alebo dobre mienenými) cieľmi; a ktorá je navyše oprávnená, aby bola ako taká uznaná inými“ ([5], 55).

Manipulácia chce byť však vždy skrytá. V tom spočíva najvnutornejšia podstata tohto azda najsofistikovanejšieho prejavu moci. Pri manipulácii sa manipulant usiluje obrátiť pozornosť na niečo iné než na skutočný predmet (zámer) jeho záujmu. Napríklad hlučnou hudbou v obchodných domoch nás predávajúci nútia všímať si viac túto hudbu než samotný tovar (menšiu pozornosť venujeme vtedy napríklad cene alebo kvalite výrobku). Manipulátor postupuje podobne ako kúzelník – iluzionista, ktorý skrýva pred svojimi divákmi skutočný predmet a nahradzuje ho ilúziou, preludom. Manipulátor nemanifestuje svoju moc, ale ju zatajuje, skrýva. Preto by bolo naivné pýtať sa niekoho na cieľ alebo účel manipulácie. Manipulant vám ich z pochopiteľných dôvodov neprezradí – inak by stratil svoj vplyv. A ten, na koho je manipulácia zameraná, ich zase nepozná a ani nemá poznať. Manipulácia sa spravidla uskutočňuje na úrovni podprahového vnímania. Jej „objekt“ nevie (ani nesmie vedieť), že je manipulovaný. Naopak, musí mať dojem, že práve on si zvolil, pre niečo sa rozhodol atď., skrátka, že všetko vychádza z jeho vôle. A tak súčasne so spomínanou „objektivitizáciou“, spredmetnením subjektu prebieha (a dodajme, že aj musí prebiehať) v manipulácii akoby opačný proces – „subjektivitizácia“ subjektu. A to je logické. Skutočne efektívne manipulovať možno len vtedy, ak sa nám poda-

rí presvedčiť subjekt, že naše požiadavky, potreby alebo ciele sú aj jeho požiadavkami, potrebami a cieľmi. Snáď v tomto zmysle možno manipuláciu označiť za jednu z podôb „skrytého“ násilia. Avšak na rozdiel od násilia sa manipulácia podobá viac hre, ktorá rozohráva manipulátor s manipulovaným. Naopak násilie vo svojej otvorenej fyzickej podobe sa ničím nepodobá na hru. Keď sa o to pokúša (ako napríklad v Tarantiniho filmoch), pôsobí to na niekoho smiešne a na iného trápne, ale vždy neskutočne.

Takto ponímanú manipuláciu ilustroval J. P. Sartre na ľúbostnom vzťahu ([25], 426 – 443). Ten podľa neho dokonale pripomína mocenskú hru vládnuceho a ovládaného; a my dodajme, že aj manipulujúceho a manipulovaného. V ľúbostnom vzťahu sa podľa Sartra usilujeme o ovládnutie subjektivity milovanej osoby ako subjektivity; chceme vlastniť slobodu milovaného ako slobodu. A tu je ukrytý paradox. Kto chce milovať alebo byť milovaný, ten si nemôže želať úplné podrobenie milovanej osoby. Z vlastnej skúsenosti každý vie, že úplné podrobenie ubíja lásku. Ak mám byť milovaný, musím byť v prvom rade slobodne vyvolený. Milujúci si tiež v láske neželá (alebo by si aspoň nemal želať) vlastniť milovaného ako vlastnime veci. Len chce, aby ho druhý chcel milovať. Milujúci sa teda usiluje o osobitý spôsob privlastnenia. Nechce vlastniť iba telo. Chce vlastniť aj dušu, subjektivitu, slobodu druhého. A práve v tom spočíva najväčší paradox tohto vzťahu. Na jednej strane milujúci nechce priamo zasahovať do subjektivity a slobody milovaného. A súčasne si ich chce privlastniť a podrobiť prostredníctvom aktivity milovaného. Inými slovami, chce, aby sa táto subjektivita a sloboda v ľúbostnom vzťahu zvrchovane sebaurčovali, a vzápätí si želá, aby sa stali súčasťou jeho požiadavky byť milovaný. A tak sa z pôvodne relatívne samostatného a nezávislého milovaného stáva absolútne závislý milujúci, keďže si želá byť milovaným výhradne prostredníctvom kohosi Druhého – konkrétnej milujúcej osoby. Preto sa celkom dobrovoľne vzdáva nielen svojej subjektivity a slobody, ale aj svojej identity. Pripomeňme si, že práve o manipulácii sa hovorí najmä tam, kde sa od ľudí vyžaduje, aby konali v rozpore so svojimi vlastnými potrebami, požiadavkami a cieľmi. Ako sme už spomenuli, charakteristickou vlastnosťou mocenského pôsobenia je to, že jeden zo subjektov má možnosť v istej konkrétnej situácii určovať „pole možného konania iných“ subjektov ([15], 217). Z toho totiž vyplývajú dve podstatné skutočnosti: 1. „Moc sa vykonáva iba so ‚slobodnými subjektmi‘, ktoré musia mať možnosť vybrať si v poli alternatívnych spôsobov konania“ ([15], 217). 2. Reálnu moc – nadvládu majú však tí, čo dokážu (majú právo a schopnosti) rozhodovať o možnostiach, z ktorých si budú „slobodné subjekty“ vyberať. A presne o to ide aj pri manipulácii: aj o možnosť voľby, aj o možnosť určovať voľbu niekým iným. Rafinovanosť súčasných foriem manipulácie spočíva práve v tom, že vám vnucujú pocit slobodnej voľby a súčasne túto voľbu navigujú k jedinej „správnej“ voľbe.

Manipulácia je teda zvláštnou kombináciou nadvlády, nátlaku a násilia na jednej strane a slobody na strane druhej.

Moc ako sloboda. Tak ako vo všetkých predchádzajúcich vzťahoch aj vo vzťahu medzi mocou a slobodou panuje zhoda (alebo aspoň priama spojitosť), ale sú tu aj podstatné rozdiely. Moc je založená predovšetkým na nerovnocenných a nerovnoprávných vzťahoch. V tom spočíva podľa viacerých autorov jej hlavná osobitosť, „lebo“ – ako písal

ešte Hobbes – „moc, ktorá sa rovná všetkým ostatným, nie je žiadna moc“ ([19], 104). Sloboda naopak predpokladá (aspoň formálne) vzťahy rovnosti, kde sloboda jedného nemôže poškodzovať slobodu druhého. Preto je pre niektorých súčasných mysliteľov veľmi otázne, „ako sa moc a nerovnosti ňou vytvárané môžu zmeniť na výhodu v zmysle slobody“ ([8], 67). V antike však už na túto otázku poznali odpoveď: Mať moc zároveň znamenalo mať nadvládu najprv nad sebou, a potom aj nad inými ľuďmi, čo zase mnohí filozofi považovali za prejav slobody, a opačne. „Podľa starovekého chápania sa človek mohol vyslobodiť z nadvlády nevyhnutnosti iba mocou nad inými ľuďmi...“ ([1], 70). V novoveku sa táto téza opakovala, len nadvládu nad sebou samým a nad druhými mala nahradiť suverénna nadvláda nad prírodou, ktorá buď bezprostredne vyjadrovala slobodu, alebo mala k slobode viesť. V skutočnosti, ako konštatuje Romano Guardini, veľký paradox súčasnej doby spočíva v tom, že je to obdobie najväčších možností a zároveň krajného ohrozenia. Človek má dnes akoby moc nad vecami, nemá však moc nad svojou mocou ([16], 89, 71). Okrem toho tu vstupuje „do hry“ všadeprítomná a (spolu so zvyšujúcimi sa požiadavkami väčšej bezpečnosti) neustále narastajúca sociálna kontrola a už spomínaná manipulácia s individuami ako individuami, subjektmi. V dôsledku toho je dnes len málokto skutočne slobodný. Niektorí filozofi hľadajú príčinu tohto javu i v tom, že už novovek si pomýlil a stotožnil slobodu so suverenitou a moc s modalitou „môcť“ ([1], 82 – 89). Ako však pritom poznamenal Gianni Vattimo: „...nemali by sme tu robiť všetko, čo ‚môžeme‘ urobiť“ ([20], 162). Podobne ako sloboda aj moc musí byť zvlášť v súčasnosti zodpovedná.

Na záver ešte raz zopakujme, že moc existuje iba v zložitých a mnohostranných mocenských vzťahoch, pričom každý z týchto vzťahov zachycuje iba jeden z jej aspektov a jej bohatý obsah sa ním nevyčerpáva.

LITERATÚRA

- [1] ARENDTOVÁ, H.: Co je autorita? Co je svoboda? In: *Krize kultury (Čtyři cvičení v politickém myšlení)*. Praha: Mladá fronta 1994, s. 5 – 96.
- [2] ARENDTOVÁ, H.: *O násilí*. Praha: Oikoymenth 1995.
- [3] ARISTOTELES: *Etika Nikomachova*. Bratislava: Pravda 1979.
- [4] BAKALÁŘ, E.: *Úvahy o motivu moci*. Chrudim: Mach 1992.
- [5] BERLIN, I.: Dva pojmy slobody. In: I. Berlin – J. Rawls – R. Nozick – A. MacIntyre – R. Dworkin – R. Rorty: *O slobode a spravodlivosti. Liberalizmus dnes*. Bratislava: Archa 1993, s. 19 – 73.
- [6] CLASTRES, P.: *La société contre l'État*. Paris: Minuit 1991.
- [7] DAHL, R.: *O demokracii*. Praha: Portál 2001.
- [8] DAHREDORF, R.: *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa 1991.
- [9] DUVERGER, M.: *Sociologie de la politique*. Paris: PUF 1973.
- [10] FERRARA, A.: *Nedostatek soudnosti? Evropská a kozmopolitní otázka*. Praha: Filozofia 2007.
- [11] FOUCAULT, M.: *Dozerat' a trestat'. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram 2000.
- [12] FOUCAULT, M.: Etika starostlivosti o seba samého ako prax slobody. In: *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram 2000, s. 132 – 154.
- [13] FOUCAULT, M.: Politika a etika. Interview. In: *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové 1996, s. 241 – 251.

- [14] FOUCAULT, M.: Sex, moc a politika identity. In: *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram 2000, s. 161 – 172.
- [15] FOUCAULT, M.: Subjekt a moc. In: *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové 1996, s. 195 – 226.
- [16] GUARDINI, R.: *Konec novověku. Pokus o orientaci*. Praha: Vyšehrad 1992.
- [17] HART, Herbert L. A.: *Právo, sloboda a morálka*. Bratislava: Kalligram 2003.
- [18] HARTMANN, H.: *Funktionale Autorität. Systematische Abhandlung zu einen soziologischen Begriff*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag 1964.
- [19] HOBBS, T.: O člověku. In: *Výbor z díla*. Praha: Svoboda 1988, s. 93 – 116.
- [20] Chvála slabého myslenia. Rozhovor François Ewalda s Giannim Vattimom. In: Michel Foucault – Jean François Lyotard – Gilles Deleuze – Gianni Vattimo – Paul K. Feyerabend – Richard Rorty – Karl Otto Apel – Jürgen Habermas. *Za zrkadlom moderny. Filozofia posledného desaťročia*. Bratislava: Archa 1991, s. 155 – 163.
- [21] MILL, J. S.: *O slobode*. Bratislava: Iris 1995.
- [22] POPPER, K.: *Otvorená spoločnosť a její nepřátelé I. Uhrnutí Platónem*. Praha: Oikoymenh 1994.
- [23] ROUSSEAU, J. J.: *O spoločenskej zmluve alebo o princípoch politického práva*. Bratislava: Kalligram 2010.
- [24] RICŔEUR, P.: *Spravedlnosť a msta*. In: *Filosofický časopis* 2001, roč. 49, č. 4, s. 549 – 558.
- [25] SARTRE, J. P.: *Bytí a nicota. Pokus o fenomenologickú ontologiu*. Praha: Oikoymenh 2006.
- [26] TOCQUEVILLE, A. de: *O demokracii v Amerike*. I. a II. zv. Bratislava: Kalligram 2006.
- [27] WEBER, M.: *Autorita, etika a spoločnosť. Pohľad sociologa do dejín*. Praha: Mladá fronta 1997.
- [28] WEBER, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda 1983.
- [29] WEBER, M.: *Politika ako povolanie*. Bratislava: Spektrum 1990.

doc. PhDr. Ivan Buraj, CSc.
 Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
 Šafárikovo nám. 6
 818 01 Bratislava 1
 SR
 e-mail: buraj@fphil.uniba.sk